BEVEZETÉS

A VÁROS MINT PROBLÉMA

Egy régi egyiptomi hieroglifán a *város* szót egy kör és benne egy tengelykereszt ábrázolja[1]. Ez az ősi szimbólum két alapvető összefüggést fejez ki: a kör a védettséget és a kereszt a központi helyet. A város – amint azt a magyar kifejezés is jól mutatja – eredetileg vár volt, a szó fizikai és társadalmi értelmében is a védettség és vele a szabadság jelképe. Ez a jelentéstartalom azonban történelmi kategória, és a társadalmi fejlődés első évezredeinek viszonylag lassú és éppen ezért örökké tartónak tűnő időszakában egészen mást takar, mint korunk urbanizált világában. A város az ipari forradalom előtti társadalmakban még az élelem közvetlen termelésének kényszere alóli felszabadulás, valamint a civilizáció jelképe függetlenül attól, hogy ennek alapját milyen politikai vagy gazdasági eszközökkel teremtik meg. De ez a szabadság már ebben a hosszú időszakban is ellentmondásokkal terhes: a város ragyogása nemcsak a vidék elmaradottságának, hanem a falusi élet eredendő tisztaságának is ellentéte. A városi levegő szabaddá tesz, de e szabadság mögött babiloni romlottság rejtőzik. A város az égi Jeruzsálem földi képe, de ugyanakkor maga a második bűnbeesés. A kör ősidők óta a nőiség szimbóluma: a védettségé, az anyaságé (Mater Roma), de a hiúságé és a paráznaságé is (Sodoma, Babilon). A tengelykereszt ezzel szemben férfias szimbólum: az erő, az összpontosítás, a rend és a szervezettség jelképe. Ebben az összefüggésben az utak találkozáspontját, a piac őstípusát, a városalakító tényezők egyik ősét jeleníti meg. A kör és a tengelykereszt együtt ellentétek egyidejűségére utal: mert a rend erőszakkal párosulhat, és a szervezettség kényszerhez, a szabadság ellentétéhez vezethet. Az egymásra merőleges egyenesek nemcsak a központi hely, hanem a „világtengely" és a „világ közepe" képzetének társítására is alkalmasak, ami jelentésrétegeinek szakrális gyökereire utal: a Mennyei Jeruzsálem a Paradicsom urbanizált változata. A szimbólum ugyanakkor előre vetíti a nem organikus, a mesterséges világ, a „második természet" kultúrá-

1 A szimbólum jelentéséhez és mai értelmezéséhez lásd: *Robert S. Lopez:* The Crossroads within the Wall. In: *Handlin–Burchard* (szerk.): The Historian and the City. Cambridge, Massachussetts, MIT Press, 1966. pp. 27–43.

ját is – egy olyan rendezettséget, amelyik a természettől való elidegenedéssel, a racionális, a számító értelem egyeduralmával fenyeget. A kör és benne a tengelykereszt: ebben a kettős ellentétpárokat egyesítő egyszerű, ősi jelképben – úgy tűnik – jelen van minden pozitívum, amit a város évezredeken keresztül jelentett az emberiségnek, de jelen van mindaz a negatívum is, ami ősidők óta veszélyt, problémát okozott a városi élet és vele a kultúra fejlődése számára.

Az ipari forradalmakkal és a nyomukban kibontakozódó urbanizálódással a város szerepe, jelentése, ellentmondásos értékvilága fokozatosan átalakul, és látszólag már nem sok köze van mindahhoz, amit az ősi egyiptomi szimbólum kifejez. Ez a robbanásszerű változás valóban feje tetejére állította a világot. Míg a kapitalizmus kialakulása előtt – hosszú évezredeken keresztül és a fejlődő országokban még ma is – a népességnek alig 8–10%-a lehetett csak városlakó, addig a 20. század közepére ez az arány megfordul. A legfejlettebb országok polgárai zömében már városlakók.[2] A mezőgazdasággal foglalkozó és falvakban, farmokon élők aránya több helyen 10% alá süllyed. Városban élni már nem kiváltság, és a városi élet – hála a haditechnika ijesztő fejlődésének – már nem nyújt semmiféle védettséget. Megváltozik a városok külső képe is. A várost a vidéktől egyértelműen elválasztó városfal elveszti funkcióját, és a burjánzásszerű terjeszkedés következtében elmosódik a határ: meddig tart a város, honnan kezdődik a vidék? Mert az urbanizáció gyűrűszerű hullámokban vagy csápszerű nyúlványokban a város környékére is kiterjed. A város messze nyúló gyökereket ereszt és láthatatlan szálakon életközösségre kényszeríti a közeli településeket. Mindez először ijesztő, beteges, természetellenes fejlődésnek tűnik. A 19. század utópisztikusan gondolkodó urbanistái még szélmalomharcot vívnak az ipari koncentrációkkal és a nagyvárosi fejlődéssel, de a 20. század modernizmusa fölfedezi a „gépkorszak"-ban rejlő nagyszerű lehetőségeket, és a tengelykereszt, az „ortogonális kultúra"[3], a férfias rend és szervezettség jegyében készül átalakítani a világot. Az ipari jellegű sorozatgyártással szemben álló, a régi kézművesség emberi léptékű „organikus kultúrája" azonban nem tűnik el: a korlátlan fejlődés diadalmenetének hátterében az elvesztett teljesség lelkiismeretének szerepét vállalja magára. Mindez az urbanisztikai gondolkodás sajátos belső meghasonlottságában, egyfajta skizoid magatartásban jut kifejezésre.

A városépítészeti ideológiák nemcsak tükörképei az emberiség vívódásainak, hanem nélkülözhetetlen eszközei a gyakorlati beavatkozásnak is. Nemcsak humánus vagy antihumánus értékrendszer kifejezői, nem csupán reflexió, hanem *akció* is, a beavatkozás, a fejlődés

2 1800-ban még mindössze egy olyan város létezett, amelynek egymilliónál több lakosa volt: London. Abban az időben a világ 100 legnagyobb városában összesen 20 millió ember élt, és a városok nem foglaltak el pár ezer hektárnál több helyet. 1990-ben a világ 100 legnagyobb városában már 540 millió, vagyis 25-ször több ember él, köztük 220 millió ember tízmilliós vagy annál nagyobb óriás-metropoliszokban, és több százra tehető az egymillió lakos feletti városok száma. 2025-re az előrejelzések szerint a világ népességének már csaknem a fele városokban fog élni, de e szám kétharmadának árnyékában (2 milliárd ember!) a fejlődő világ nyomornegyedei húzódnak meg, vagyis az „urbanizáció" globális méretekben nem a civilizáció világméretű győzelmére, hanem éppen ellenkezőleg: fenntarthatóságának korlátaira utal.

3 A kifejezés Le Corbusier meghatározásából származik: „la culture est un état d'esprit orthogonal" – a kultúra a szellem ortogonális állapota; in: *Le Corbusier:* Urbanisme. Paris, Edition du Crés, 1925. p. 35.

kívánt mederbe terelésének programja. Ebből a szempontból az ideológia a városépítészet mindenkori elméletének szerves része. De mint minden elméletnek, úgy ennek is a gyakorlat a próbaköve. Az elméletek megvalósításában elért sikerek és kudarcok ugyanis arra hívják fel a figyelmet, hogy a városfejlődésnek objektív társadalmi, gazdasági és politikai törvényszerűségei is vannak, amiket büntetlenül nem lehet megsérteni. A beavatkozás sikere legtöbbször azon múlik, hogy mennyire lehet a tervezés során e törvényszerűségek mélyére látni, sőt – a gyorsuló idő jegyében – előre látni változásukat, befolyásolhatóságuk feltételeit és korlátait. Tágabb értelemben ez az *urbanisztika* tárgya. Az urbanisztika mint kifejezés a 20. század szüleménye, és nem jelent mást, mint a várossal, a városfejlődéssel és a városok alakításával foglalkozó tudományok együttesét[4]. Az urbanisztikai gondolkodás még tágabb fogalom: olyan szemléletet jelöl, amelyik nincs elkötelezve egyetlen hagyományos, a várossal foglalkozó szaktudományágnak sem, de képes arra, hogy azok szempontjait egyidejűleg figyelembe vegye. Ezt a magatartást ma szakmaközi, interdiszciplináris jellegű megközelítésnek nevezzük.

Korunk városépítési feladatai éppen abban különböznek a korábbi korokétól, hogy míg az utóbbiakat egy értelmes uralkodó, egy jó hadimérnök és néhány ügyes kőműves még jól át tudta látni, addig ma politikusok, közgazdászok, üzletemberek, mérnökök és kivitelezők egész hadára van szükség ahhoz, hogy akár egy egyszerű városfejlesztési műveletet végrehajthassunk. Éppen ezért nőtt meg a koordináció szerepe. De megnőtt a lehetőségek száma is! Egy adott feladatot többféleképpen is meg lehet fogalmazni – nem is beszélve a megoldások sokféleségéről, amit már nem szabályoz konvenció, hagyomány, legfeljebb gazdasági szükségszerűség. Az ipari forradalmak óta ebből a szempontból is megváltozott a világ, és ma már nemcsak egy-egy városépítési feladat, hanem az egész városfejlődés mikéntje is sorsterhes választutak elé állítja a társadalmakat. De ki mondja meg, hogy merre, hogyan kell haladni és kinek a nevében? A fejedelmek és uralkodók korában ez még egyértelmű volt. Az abszolút monarchiák és diktatúrák idején már szükség van valamilyen ideológiára, amivel az uralkodó osztályok érdekeit szolgáló városfejlesztési politika elfogadtatható. Az ideológiáról a polgári demokráciák sem mondhatnak le: a döntéseket igazolni kell a más alternatívát is látó ellenzék előtt. Nem csoda, hogy az urbanisztikai gondolkodás az utóbbi másfél évszázadban nagyrészt ellenzéki szerepben kovácsolódik. Olyan ideológiák jegyében, amelyek a hivatalos várospolitika problémáira és kudarcaira megváltást ígérnek. Ez az ellenzékiség azonban nem általános. Mert

4 Az urbanisztika, a városépítészet, a településtudomány és a településtervezés fogalmainak értelmezéséhez és egymáshoz való viszonyuk tisztázásához l. *Granasztói Pál:* Építészet és urbanisztika c. tanulmányát. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. Az építészet, településtervezés és urbanisztika (az angolszász *planning* és *design*, valamint a magyar „fejlesztés és rendezés") viszonyának jó eszmetörténeti összefoglalóját adja *Peter Hall:* „The City of Theory" részlet az „An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century (1996)" c. tanulmányból in: *Richard T. LeGates – Frederic Stout* (szerk.): The City Reader. London, Routledge, 1996, 2000.

látványos eredményeket csak a hatalom eszközeivel lehet elérni, és a hatalom korán felismeri a nagyszabású városépítési akciók pozitív hatását a társadalmi rendszer konszolidálására. Így aztán az urbanisztikai gondolkodás széles politikai skálán mozog: a hatalom kiszolgálásától kezdve reformok kezdeményezésén át az ellenzéki jellegű kritikán keresztül egészen a társadalmi forradalom támogatásáig. Ettől függően változnak a városépítészeti ideológiák is. Minden ideológia mögött – kifejezett vagy rejtett formában – politikai értékrendszer is húzódik. Ezt az értékrendszert számos világnézeti, filozófiai, kulturális, építészeti és személyes motívum színezi. Köztük eligazodni nem könnyű feladat. Az ideológiák politikai szempontú csoportosítása a városépítészeti elgondolások háttérbe szorításával járna; mi pedig az urbanisztikai gondolkodás *városépítészeti megnyilvánulásait* szeretnénk feltárni.[5] Ugyanígy nem választhatjuk sem a filozófiát, sem a kulturális tényezőket az összehasonlító vizsgálatok vezérfonalául. Ezért – a csábító egyszerűsítésekről lemondva – az eszmékre és a tényekre korlátozódunk, de igyekszünk feltárni azok politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális összetevőit is. Eközben összehasonlító elemzéseket is végzünk annak igazolására, hogy a korunk városépítészeti ideológiáiban megnyilvánuló sokféleség végül is nem más, mint a társadalom és vele az urbanizáció gyorsuló és ellentmondásos fejlődésének tükörképe. Ehhez azonban röviden érzékeltetnünk kell a jelenkori városfejlődés sajátosságait.

A jelenkori városfejlődésnek a megelőző történelmi koroktól eltérő vonásait talán senki sem fogalmazta meg olyan plasztikusan, mint Lewis Mumford[6]. Mumford szerint a városfejlődés a népesség és a termelés fokozódó koncentrációjának története. E fejlődés három szakaszra bontható. Az első a honfoglalás, a naturálgazdálkodásnak megfelelő településhálózati rend kialakulása: Európában a középkor, Amerikában a 17. század. Ennek a korszaknak a jelképe a katedrális, amelyik tömegében és szellemiségében is megtestesíti a kor uralkodó eszméit. Ezt követi az ipari forradalmak korszaka: a vidéki népesség népvándorlás-méretű beözönlése a nagyvárosokba, az ipari jellegű városok kialakulása. Jelképe a katedrális fölé tornyosuló gyárkémény. A harmadik korszakot az jellemzi, hogy nemcsak a népesség, hanem a termelés, a kereskedelem, a pénzügyi élet és a kultúra is néhány nagyvárosba tömörül. Jelképe a börze és az irodaház: a katedrális utódai, a pénzcsinálás újkori templomai. A koncentrációnak azonban korlátai vannak: a zsúfoltság életképtelenné teszi a városokat, és a fokozódó nyomás robbanással fenyeget. A kiutat a kommunikációs forradalom teszi szabaddá, mindenekelőtt a személygépkocsi használa-

5 A *város(történet)*, a *városépítés (történet)* és a *városépítészet (történet)* egymásra épülő elemzési szintek. E szinteket mégsem csupán egyirányú ok-okozati kapcsolatok determinálják; bizonyos kulturális és szellemi analógiák is érvényesülhetnek, amelyek viszont csak utólag, visszatekintve nyerik el értelmüket. A mindenkori utókor joga és privilégiuma, hogy a történelmet jelentéssel ruházza fel.

6 *Lewis Mumfordnak* (1895–1990) ez a tanulmánya: The fourth Migration (A negyedik migráció) először 1925-ben jelent meg (New York, Regional Planning in: Survey Graphic, 1925/4), de hozzáférhető a következő kötetben is: The Urban Prospect. New York, Harcourt, Brace and World.

ta, ami nemcsak fölöslegessé teszi a további koncentrációt, hanem egy ellentétes irányú fejlődést indít útjára: a szuburbanizációt. A szuburbanizáció – legalábbis az 1930-as évek Amerikájában, ahol Mumford ezt a jelenséget már tapasztalhatta – egy szélesedő középosztály városi „exodus"-a, kivonulása a városból. Aki teheti, a várostól 40–80 km-re vásárol telket, miközben saját kocsiján ingázik be városi munkahelyére. Ez az ingázás azonban egy önként vállalt életmód természetes velejárója. Mumford ezt a folyamatot „negyedik migrációnak" hívja és fölfedezi, hogy az eddigi koncentrációs tendenciákkal szemben ez egy minőségileg új típusú, decentralizált városfejlődési korszakot nyit meg. Úgy véli, hogy e korszak előtt nagyszerű távlatok állnak: a motorizáció visszavezetheti az embert a természethez. De látja a fejlődéssel járó veszélyeket is, és arra figyelmeztet, hogy ha nem leszünk képesek a fejlődést tervszerű mederbe terelni, úgy járunk, mint Dukas bűvészinasa: fejünkre nőnek azok az erők, amiket mi magunk idéztünk elő. Mumford próféciája beigazolódott: Amerikát elöntötte a spontán szuburbanizáció. De az a városfejlődési tendencia, amit először ő vett észre, azóta Európában is megjelent és nyomában kirajzolódtak sajátos törvényszerűségei is. Azóta számos kutatás foglalkozik e törvényszerűségekkel. Csaknem 50 évvel Mumford írása után egy bécsi kutatóközpontban például arra a következtetésre jutnak, hogy az urbanizáció folyamata jellegzetes szakaszokra bontható[7]. A *koncentráció* csak a fejlődés első állomása, és általában az erőteljes iparosodás következménye; a mobilitás alacsony fokán a lakosság igyekszik munkahelye közelében letelepedni. A következő fejlődési szakasz – amit a jelentés is *szuburbanizációnak* nevez – először *relatív koncentrációval* jellemezhető: a városok népességszámának növekedése lelassul a környező településgyűrű javára. A városi régió egésze még növekszik, de a következő fázisban – amit *relatív decentralizációnak* hívhatunk – a városi népesség rövid stagnálás után fogyni kezd, miközben a környező településgyűrű fejlődése – noha csökkenő ütemben – még tovább tart. A mobilitás növekedésével a tendencia a fejlődés harmadik szakaszában a városi régió egészének népességcsökkenéséhez vezet. Ezt a szakaszt a bécsi jelentés *dezurbanizációnak* nevezi, és kimutatja, hogy a folyamat a városi régiók közti – korábban „vákuumzóná"-nak tekintett területeken elhelyezkedő – kisvárosok fejlődését idézi elő. A dezurbanizáció általában spontán fejlődés eredménye. Ezzel párhuzamosan, vagy ezt követően a fejlődés két irányban bontakozhat ki. Az egyik új növekedési pólusok létrehozása, a másik pedig a *reurbanizáció*, a lakófunkció visszatérése a városközpontokba. Ez utóbbi a városrehabilitációk korszaka.

7 Az erre irányuló kutatások közül az egyik legjelentősebb a „Városnövekedés költségei" 1972-ben kezdődött az Európai Társadalomtudományi Kutatásokat és Dokumentációt Koordináló Bécsi Központ szervezésében. Eredményeit a következő anyag foglalja össze: *L. Van der Den–R. Drewett:* Study of Growth and Decline. London, Pergamon Press, 1981.

Az urbanizáció másfél évszázados története drámai módon sűríti össze a városfejlődési tendenciák változásait. Olyan az egész, mint valami ősrobbanás. Az évezredek alatt felgyülemlett energiák szétfeszítik a városokat, és a földfelszín emberi környezete is a táguló világegyetem részévé válik, amiben városgalaktikák és naprendszerek sokasága él békésen, de a gazdasági vezető szerepekért folyó versengésben egymás mellett. Ebben a történelmi időszakban századunk nagyszabású városépítési törekvései drámai küzdelmet vívnak az idővel. Ünnepelt eszmék és ideológiák omlanak össze évtizedek alatt, és támadnak új életre az urbánus világegyetem más szféráiban, hogy benépesítsék a földet az emberi környezet soha eddig nem látott sokféleségével. Új életre kel a város és a vidék viszonya, és vele az ősi szimbólum ellentétpárjai is új jelentéstartalmakkal gazdagodnak. A kör és benne a tengelykereszt képlete osztódásnak indul. Ha a város eddig sziget volt a természet óceánjában, most megfordul a helyzet, és a városok tengerében már szinte a természet világa zsugorodik szigetekké.[8] De a robbanás nem oldja fel a város ősi képletében rejlő rendező energiákat: a fejlődés a védettség iránti igény és a központi helyek vonzásának erőterében bontakozik ki. A következőkben az emberiségnek a mindig új egyensúlyi feltételek megteremtéséért vívott heroikus küzdelmét követjük nyomon. Az adott helyzetre kidolgozott sikeres válaszok, mint a fejlődés lehetséges útjai rövid időn belül zsákutcának bizonyulhatnak. A valóságban a folyton változó, átalakuló valóság árnyékában nincsenek abszolút érvényes megoldások: az urbanisztikában csak az utak és tévutak dialektikája érvényesülhet. Tanúi lehetünk a menekülésnek, a belenyugvásnak, de új, vakmerő világok, bábeli tornyok építésének is. Láthatjuk majd, hogy az elveszett paradicsom nosztalgiája sokszor prométheuszi vakmerőséggel párosul, a város elkeseredett tagadása mögött pedig nem egyszer a város megmentésének vágya húzódik. Leromboljuk a középkori védőfalakat, hogy újfajta, mágikus körökkel védjük magunkat, és küzdünk a tengelykereszt kényszere ellen, hogy új, emberibb rendnek hódolhassunk, miközben folytonosan megtapasztaljuk, hogy a hagyományos értékek erodálása kulturális és szellemi beágyazottságunk felszámolásával, és ezzel az ember nembeliségének sérülésével jár.

8 Ez a kisarkított prognózis C. Doxiadistól származik, aki az egyetemes világváros, az eljövendő ökumenopolisz elemzése kapcsán jut erre az eredményre (Doxiadisról és az ekisztika elméletéről részletesebben l. a 7. fejezetet).